

124
9

Shankar Karuna Hansa
Bhashyam

अथ शरीरक भी मांसाभाष्यम् ।
श्रीशङ्कराचार्य प्रणीतम् ।

शारीकसूत्रभाष्यद्वितीयाध्यायारंभः क्रियते।

✓ १२४

शा. ०३

✓

124
9

९

श्रीमहागणपतये नमः ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः ॥
 प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत्पति उक्त्यति कारणं मृत्युवर्णीय इव चट्स्वकादीनामुत्पन्नस्य
 यजगतो नियंत्वेन स्थितिकारणमाया विवमायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहार
 कारणमवभिरिव ननु विधेयं न तत्रागमस्य स एव सर्वेषां तद्वत्तत्वात्कसमन्वयप्रतिपाद
 नेन प्रतिपादितं ॥ प्रधानादिवादाश्चाशङ्क्येन निराकृता ॥ इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविशेषपरिहारः
 प्रधानादिवादानां न्यायासातोपवृत्तित्वं प्रतिवेदांतं च स्मृष्टादिप्रक्रियां विनिर्णीतत्वमित्यस्यार्थज्ञ
 तस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ॥ तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविशेषमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं
 स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः ॥ स्मृतिश्च तत्राख्यापरमधिपणीता
 शिष्टपरिगृहीता ॥ अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः ॥ एवं स्मृत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्तासु ह्येतेन प्रधानं
 स्वतंत्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते ॥ मन्वादि स्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मज्ञानेनापे
 क्षितमर्थं समर्पयंत्यः सावकाशा भवन्ति अस्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशाया

या ६

॥१॥

इ ४

रणादेषाः प्रादुष्टुः कथमि-य-च्यते। यत्तावदजिहितं विलक्षणत्वात् न देवगद्वसप्रकृतिकमिति प्रधानप्रकृतिकतायामपि
 समानमेतदशङ्कादि। हीनात् प्रधानाद्यदि न तो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् अतएव विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमानः
 प्रादुष्टत्वे रसकार्यवादप्रसंगः। तथा हीनो कार्यस्य कारणाविभागात् प्रसंगमासमानस्तत्त्वसंगोपितथास्मदित
 सर्वविशेषेषु विकारेषु अपीतावविभागान्मकतांगतेषु इदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रत्ययात् प्रति
 पुरुषं येनियताभेदात्तेनैव पुनरुत्पत्तौ नियतं शक्यं ते कारणाभावादिनैव वा कारणेन नियमेत्युपगम्यमानेका
 रणाभावस्याभ्यामुक्तानामपि पुनर्विप्रसंगः। अथ केचिदुदा अपीतावविभागमापद्यं नेकेभिर्नेतिबेदेनापद्यते
 तेषां प्रधानकार्यत्वेन प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणचान्तान्यतरस्मिन्यहो बोधितव्या भवन्तीत्येव दोषतामेव
 षां ददयति। अवस्थाप्रयितव्यत्वात्॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेव मध्यविषोदोप्रसंगः॥ इत
 श्च नागमगम्येथेके वलेन तर्केण प्रयवस्थातव्यं यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्तमे दामात्र निबन्धनास्तर्काप्रतिष्ठिता
 भवन्ति उत्प्रेक्षाया निरं कुरात्वा तथा हि के। श्विदन्ति युक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्काप्रतिष्ठितास्तर्काप्रतिष्ठिता
 स्यन्ते तैरप्युत्प्रेक्षिताः तदुत्प्रेक्षाभास्यन्ते इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं प्रयितुं पुरुषमतिवैश्वरूप्यादथ कस्य
 वित्प्रसिद्धमात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत एवमपि अप्रतिष्ठितत्वं मेव। प्रसि
 द्धमास्त्यानामभिमतानामपि तीर्थकराणीकपिलकणभुक् प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथो

समा २

समानोस्ति वायम परो दृष्टानो यथा स्वयं प्रसारितया मायया माया वै प्रपिका ज्ञेयं संस्पृश्यतेऽवस्तु चास्वंपरमात्मा
 पिसंसारमायया न संस्पृश्यत इति यथैव स्वप्नदृष्टेः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वादेव
 मवस्थात्रये साक्ष्ये को व्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणानसंस्पृश्यतो मायामात्रं सैनत्परमात्मनो वस्थात्रयान्मनाव
 भासनं रज्ज्वाद् वसर्पोदितावेनेति अत्रोक्तं वेदादर्थसंप्रदायविधिराचार्यैरनादिमायया सुषोयदाजीवः प्रबुध्यते। अ
 जमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदेति तत्र यदुक्तं मपीतौ कारणस्थायिकार्यस्येव स्तोत्रादिदोषप्रसंगइत्येतदुक्तं। य
 द्युनरुक्तं समस्तविभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति अयमप्यदोषो दृष्टोऽत
 सावादेवा यथा हि सुषुप्तसमये सत्त्वात्मिका स्वाभाविक्या मविभागप्राप्ते मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् सर्ववत्पुनः
 प्रबोधे विभागो भवति एवमिहापि अविध्यति श्रुतिश्चात्र भवति। इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्यन्ति विदुः सति संपद्यामहे तत्तत्
 तित इह व्याघ्रो वा सिंहो वा रको वा बराहो वा कीरो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्युद्वंति तदा भवंतीति यथास्य विभा
 गोपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नबदव्याहृतः स्थितौ दृश्यते एवमपीतावपि मिथ्याज्ञान
 प्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते एतेन युक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः प्रसक्तः सम्यक्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदि
 तत्वाच्च पुनरयमनेविकल्पोऽस्येति तथैव दृग्गदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणा वतिष्ठेतेति सोऽयमर्थः प
 गमादेव प्रतिषिद्धः तस्मात्समंजसमिदमौपनिषदं दर्शनं ॥ स्वप्नसंज्ञाया ॥ स्वप्नक्षेत्रे ते प्रतिवादिनः साधो

४

तत्तत्

५

विभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमंजसं। अपि च। सोऽङ्गं परेण ब्रह्मणा अविभागांगतानां कर्मास्ति मितप्रलयेऽपि पुनस्त
 तावत्कृपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनस्तत्प्रसंगात्समंजसं। अथैव जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणा वति
 छेत्तैवमप्यपीति च न संभवति कारणव्यतिरिक्तैव कार्ये न संभवतीत्यसमंजसमेवेति अत्रोच्यते। ननु दृष्टांतो
 वा। नैवास्मदीये हर्त्रा ने किं विदुः सामंजस्यमस्ति न तावदतिहितं कारणं मपि गच्छन् कार्यकारणमात्मीयेन धर्मेण ह
 षयेदिति तददृष्टं। कस्मात्तददृष्टं तत्रावासेति हि दृष्टं तावथा कारणमपि गच्छन् कार्यकारणमात्मीयेन धर्मेण न हृष्य
 तितद्यथाशरावाद्यो मृत्प्रकृतिकविकारा विभागाददृष्टायां शुभावचमध्यं प्रलेदाः सैतः पुनः प्रकृतिरपि गच्छन्तान
 तामात्मीयेन धर्मेण संसृजतिरुक्त्यादयश्च सुवर्णविकारा अपीतो न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजंति एथिवा
 विकारश्चतुर्विधोऽत्र तत्रातो न एथिवा मपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजंति। त्वत्पक्षेऽप्यनुदृष्टं एतोरस्ति अपातिरेव
 हिनसंभवत्यदि कारणे कार्ये स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत् अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यकारणत्वात् ननु काम
 णस्य कार्यत्वं च मारुतं शब्दादिभ्य इति व्यवस्थाम्। अतएव त्वं वेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं सं
 सृजेत् इति स्थितावपि समानायां प्रसंगः। कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कृपगमादिदं सर्वं यद्यमात्मा आत्मा वैदं सर्वं
 त्वेव दं सर्वं त्वेव दं मृत्तं पुरस्तात् सर्वं त्वेव दं ब्रह्म त्वेव मादिति अतिशिरविशेषेण त्रिधैविकात्वे कार्यस्य का
 रणानन्यत्वं श्राव्यते तत्रयः परिहारः कार्यस्य तदुत्पत्तिर्न विद्याध्यासेऽपि तदुत्पत्तिः कारणं संसृजत इत्यपीतावपि न

स्वयं समस्त भगवन्नामनामवस्थानं प्राप्य ते विज्ञानं वा विज्ञानं वा भवदिति तत्र यथा येन तस्यानेन न भावो नोपपद्यते
 विलक्षणत्वादेव मनेन तस्यापि नेन न भावो नोपपद्यते। अथ कुरुवाच विलक्षणं च स्यात् यथा कुरुते येन न कुरुते गृहीत
 व्यंभवति ॥ १ ॥ अतः दिति नेन प्रतिषेधमात्रं चात्र ॥ यदि नेन न श्रुतं शब्दादिहीनं ब्रह्म तदिदं परीतस्यानेन तस्याश्रुतं स्यात्
 शब्दादिमत्तं कार्यस्य कारणमिष्येतामन्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत अनिष्टं वै तत्सकार्यनादिनः स्तवेति नेने
 षदोषः प्रतिषेधमात्रत्वात् प्रतिषेधमात्रं हीदं तस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधमस्ति न सत्यं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्यं कार्य
 स्य प्रतिषेधमात्रं कति। कथं यथैव हीदानीमिदं कार्यं कारणानामनामयैर्देवैः प्रागुत्पत्तेरपि गम्यते। न हीदानीमपीदं का
 र्यं कारणानामनामन्तरेण स्वतंत्रमेवास्ति सर्वं तं पराशयो न्यत्रासन्ः सर्वं वेदेत्यादि अवणात् कारणानामनामत्वं कार्यस्य
 प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं। ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं। ब्रह्म ननु शब्दादिमत्तं कार्यं कारणमहीनं प्रागुत्पत्तेरिति
 हीदानीमस्ति तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसकार्यमिति विस्तरेण नेन तत्कार्यं कारणानन्यत्वादिवक्ष्यामः ॥ अथ
 तौ तद्वत्संगादसमंजसां। यदि स्थो ल्यसावयवत्वात् नेन तत्त्वपरिच्छिन्नत्वाश्रुत्यादि धर्मकं कार्यं ब्रह्म कारणकमभ्य
 पगम्येत तत्सपीतौ प्रसज्येति संसृज्यमानं कार्यं कारणं विभागमापद्यमानं कारणमासीयेन धर्मेण हृषयेदिति अपि
 तौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्यैवाश्रुत्यादिरूपसंगात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिदं समंजसमिदं मोक्षनि
 षदं दर्शनं ॥ अथैव समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ निमित्तमकारणत्वाद्वा डोक्तं भोग्यादि

पिमु

स्यवस्तुजातस्य जलप्रवृत्तिरुत्पत्तिरप्यगमात् आगमविरोधस्तु प्रसिद्धवैतनं प्रत्यक्षगतः कारणं प्रवृत्तिश्चेत्वागम
तात्पर्यस्य समाधित्वात् यत्तु परिनिष्पन्नत्वाद्वा लोकादमाणांतराणि संभवेयुरिति । तदपि मनोरथमात्रं । रूपांश्चात्ता
वा हि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथा
अतिनेष्टातर्कणमभिरापने यात्रोक्ता नौ नैव सुज्ञानायोतिषेति । को अत्रावेदक इह प्रबोदयिं विस्मयितुं आ
बभूवेति चेत्तु बोधिद्वानामर्शस्वरूपं दुर्वाच्यं तज्जगत्कारणस्य दर्शयितुं । स्मृतिरपि भवति । अविद्याः शब्दो येषां वा न
तांस्त्वेकं लयाभयेति । अव्यक्तो यमवित्यो यमविकारो यममुच्यते इति । न मे विदुः सुरगणाः प्रभवन् न मर्षयः । अहमा
दि हि देवानां मरुषिणां च सर्वशक्तिवैवं जातीयका । यदि पिश्रवणव्यतिरेकेण मनने विदधच्छब्दवत्कमादत्तव्यं
दर्शयितुं तत्तन्नानेन निषेणशुद्धतर्कस्यात्रासलात् संभवति । नृत्पुत्रुहोत एव ह्यत्र तर्को नु भवतीत्येना
प्रीयते । स्वप्नांतबुद्धांतयो रितरेतुर्व्याप्तिवारात्मेदो नो नन्वागतत्वं । संप्रसादे च प्रपंचपरित्यागेन सदा तदासां
पोतर्निः प्रपंचसदा मचं प्रपंचस्य ब्रह्मप्रभवत्वा कार्यकारणानन्यत्वेन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवं जाती
यका । तर्काप्रतिष्ठानादिति यत्केवलस्य विप्रलम्भकचंदर्षयिष्यति । योपि चेतनकारणप्रवृण्वले नैव सम
स्तस्य जगतश्चेतनतामुत्पेक्षेत तस्यापि विज्ञानं वा विज्ञातं चेति चेतना चेतनविभागप्रवणविभावनाविज्ञा
वनाभ्यां चेतनस्य शक्यत एव योजयितुं परस्यैव हि समपि विभागप्रवणं न युज्येत । कथं परमकारणस्य

तर्कस्तु ३ प्र ३

जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकं मित्याक्षिप्तं प्रतिविधत्ते ॥ ॥ दृश्यते तु ॥ ॥ तुराष्ट्रः पक्षं व्यावर्तयति ॥ यदुक्तं विल
क्षणत्वाच्चेदं जगद्ब्रह्म प्रकृतिकं मिति नायमेकांतो दृश्यते हि लोके चेत्तत्त्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां
केशनखादीनामुत्पत्तिरचेत्तत्त्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां न चेत्तत्त्वेनान्येष्वपुरुषादिशरीराणि च
चेत्तत्त्वां केशनखादीनां कर्तृत्वात् नान्येष्ववृश्चिकादिशरीराण्यचेत्तत्त्वां वेगोमयादीनां कार्याणां तदुच्यते एवम
पि किं विद्वेत्तत्त्वं चेत्तत्त्वात्तन्मात्रमुपगच्छति किं विद्वेत्तत्त्वं चेत्तत्त्वात्तन्मात्रमुपगच्छति किं विद्वेत्तत्त्वं चेत्तत्त्वात्तन्मात्रमुपगच्छति
कर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां कर्तृत्वादिभ्यो दत्तः ॥ तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च ॥ अतस्तस्मात्तत्त्वेन प्रकृतिकं
कारत्वादेव प्रतीयते ॥ अथोच्यते तत्त्वं कश्चित्प्राथम्येति चेत्तत्त्वं स्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादी
नां वृश्चिकादिष्विति ॥ ब्रह्मणोऽपि तर्हि स्वभावः स्वभावः आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते विलक्षणत्वेन च कार
णनब्रह्मप्रकृतिकं चेत्तत्त्वात्तदुच्यते किं न शेषः ॥ ब्रह्म स्वभावस्यानुवर्तमानं विलक्षणत्वं मत्तिष्येते उच्यते
यस्य कस्यचिदर्थे तन्न स्येति वक्तव्यं अथ मेविकल्पे समस्तप्रकृतिविकारे चेदप्रसंगः तस्य सत्यनिराये प्रकृति
विकार इति सति ॥ द्वितीये वा सिद्धं दृश्यते हि सत्ता लक्षणो ब्रह्म स्वभावो आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तं
तीये तु दृष्टं तावत् किं हि यच्चैतन्न नान्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रति उदाह्रियेत न समस्त

वदमानब्रह्मजगत्पुरितितेह्वाचमन्नुस्त्वं न उक्तायेतिवैवमर्थेन्द्रियविषयेति। अत उत्तरं पठति॥ ॥ अभिमानिव्य
पदेशास्तु विशेषानुगतित्वा॥ ॥ नुराष्ट्रं आशं कामपलुदति। नरवल्लुगदबरीदित्येवंजातीयकयाक्रयात्तनेन्द्रिया
णांचेतनचेमाशंकनीयं यतोऽस्तिमानिव्यपदेशोऽप्यस्य। अभिमानिन्यावागद्यभिमानिन्यश्चेतनादेवतावदनसंवद
नादिषुचेतनोचितेषुव्यवहारेषुव्यपदिश्यतेनभूतेन्द्रियमात्रं। कस्माद्विशेषानुगतित्वा। विशेषाद्विशेषोऽप्युक्तत्वे
न्द्रियाणांचेतनानेतेनप्रविभागत्यस्यः। प्रागस्तिहितः सर्वचेतनतायां वासोनोपपद्येत। अपिचकौषीतेकिनः प्रा
णसंवादेकरणा मात्राशंका निवृत्तयेअधिष्ठात्तेतेनप्राणग्रहायदेवताराधेनविशिष्टोऽप्येताहवेदेवताअहंमे
यसेविवदमानादितितावाएताः सर्वादेवताः प्राणेनिष्येयसंविद्धिवेतिवाअनुगताश्चसर्वत्राभिमानिन्यश्चेतदेवता
मेत्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योवर्गम्यते। अग्निर्वायुश्चक्षुर्वायुश्चप्राविशदित्येवमादिकाव्यक्रतिकरणेषुप्रादि
कादेवतामनुगतां दर्शयति। प्राणसंवादवाक्यशेषेनैहप्राणाः प्रजापतिं पितरमेतानुरितिश्रेष्ठानिदीर्घाण्यप्रजा
पतिगमनंतद्वचनाञ्चैकैकोक्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठप्रतिपत्तिस्तस्मै बलिहरणमिति वैवजाती
यकोऽस्मदादिधिव्यवहारोऽनुगम्यमानोऽस्तिमानिव्यपदेशोऽप्युच्यते। तत्तेजरेक्षतइत्यपिपरस्याएवदेवता
याअधिष्ठात्र्याः स्वविकारेषुअनुगतायाइयमीत्याव्यपदिश्यतइतिदृष्टव्यं॥ ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदंब्रह्मणो

तत्प्रकृतिकं। योपिकश्चिदवस्थीतकृत्वा जगत्तन्नेतनप्रकृतिकतां तद्वत्तैव समस्तं जगत्तन्नेतनमवगमिष्यामि प्र
 कृतिरूपस्य विकारे च यद्वर्तमानं। अविज्ञातं ननु वैतन्यस्य परिणामविशेषादु विषयतयथास्य वैतन्यानामप्या
 त्मनां स्वापमूर्त्तिरप्यवस्थासु वैतन्यं न विज्ञायते एवं काष्ठलोभादीनामपि वैतन्यं न विज्ञायिष्यते। एतस्मादेव
 विज्ञाविज्ञाविज्ञावित्तरुतादिशेषात्तरूपादिभावाभावाभावाकार्यकरणानामात्मनां न वैतन्याविज्ञाविज्ञाविज्ञाविज्ञा
 धानभावो न विरोध्यते। यथा न पार्थिवत्वाविशेषोऽपि मोक्षसूत्रोदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परस्परपकारित्वेन
 वत्सैवमिहापि भुविष्यति। प्रविज्ञागप्रसिद्धिरपि अनुपपन्नविरोध्यत इति। तेनापि कथां विज्ञेयतावेतनत्वलक्षणं विज्ञ
 क्षणत्वं परिह्रियेत ननु भ्रुहिलक्षणं नु विज्ञेयं नैव परिह्रियते। न वैतरदपि विलक्षणत्वं परिह्रियेत शक्यत इत्याह
 तथात्वं न शक्य इति। अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं वैतन्यप्रकृतिकत्वं अवगाह्यं वृत्तारणत
 याकेवल्योत्प्रेक्षेत तत्र शङ्कै नैव विरुध्यते यतः शङ्कादपि तथात्वं नवगम्यते। तथात्वेनिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथ
 यति। शङ्का एव विज्ञानं वा विज्ञानं वैतन्यस्य विज्ञागस्याचेतनतां यावयं चेतनाद्वल्लक्षणो विलक्षणमचेतनं जगत्
 वयति। ननु वैतन्यत्वमपि कथं वैतन्यं वासिमतानां भूतेंद्रियाणां श्रयदेयथा नृद्वं वीरापोऽक्रवं निति तत्तज
 एतत्तत्ता आपएतत्तत्तैवैवमाद्यात्ततविषयाचेतनत्वप्रकृतिः। इन्द्रियविषयापि ते हे मे प्राणा अहं प्रेयसे वि

क्रियते। न विलक्षणत्वात् स्थितिः यदुक्तं चेत्तन्मूलं जगत् प्रकृतिरिति। तन्नोपपद्यते। किंस्माद्विलक्षणत्वात् स्थितिकारस्य प्रकृत्या।
 इदं हि ब्रह्मकार्यं चेन्नान्तिप्रयमाणां जगद्वत्प्रविलक्षणमवेतनममुद्वेगदृश्यते। ब्रह्मजगद्विलक्षणं चेत्तन्मुद्वेगदृश्यते। न च
 विलक्षणत्वेन प्रकृतिविकारता बोद्धव्ये। न हि स्वकादयो विकाराः स्वप्रकृतिकारकवन्ति। शब्दादयो नास्तु वरप्रकृतिकारक
 देवतमुद्वेगिता विकाराः प्रक्रियन्ते। सुवर्णेन वसुवर्णवित्तविकाराः प्रक्रियन्ते। तथैव मपि जगत्स्वेतनं सुखदुःखमोहा
 न्नितं सदवेतनं स्येव सुखदुःखमोहात्मिकस्य कारणस्य कार्यं न विदुर्महतिन विलक्षणस्य ब्रह्मण्यः। ब्रह्म विलक्षा
 णत्वं नास्य जगतो भ्रष्टत्वेन न च दर्शनाद्वगतव्यं। अमुद्वेगदृश्यं जगत्सु सुखदुःखमोहात्मिकं तया प्रीतिपरि
 तापविषादादिहे। तस्माच्च शब्दाववप्रपन्नत्वाच्च। अवेतनं वेदं जगत्त्वेतनं प्रविकार्यकरणत्वावेनोपकर
 णत्वावोपगमान्न हि सामान्यपकार्योपकारकत्वावोभवति न हि प्रदीपौ परस्परस्थौ कुरतः। ननु चेत्तन्मपि का
 र्यकरणं स्वामिच्छयन्यायेन लोकरूपकं रिष्यति न स्यामिच्छयोरप्यचेतनां त्रयस्यैव वेतनं प्रत्यक्षपकारकत्वात्। यो ह्ये
 कस्य वेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिन वेतनभागः स एवान्यस्य वेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव वेतनस्य वेतनांतरस्यो
 पकरोत्यपकरोति वा। निरतिशयात्पकर्तृत्वेन नास्ति सांख्या मन्वेते। तस्माद्वेत्तनं कार्यकरणं न च काष्ठलोष्टा
 दीनां मवेतनत्वे किं विलक्षणमस्ति प्रसिद्धं। अयं वेतनावेतनप्रवित्तागो लोके। तस्माच्च विलक्षणत्वात् न वेदं

प ५
 ४॥

इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेवपुरुषस्यविश्वद्वेनिर्गुणपुरुषनिरूपणो न संख्येयस्तु गम्यते। यथा च योगेऽप्य
परिवादि वर्णवासा मुंरो परिग्रहः

सूक्तं १

दिकामैविज्ञानाह्यनिश्रेयससाधनं वास्यतितमेव विदित्वातिष्ठत्यमेति नान्यपथा विद्यते यनायेति द्वेति नोहिते सांख्यायो
गात्रनामैकचदशिनो यदुदर्शनमुक्तं तत्काणं सांख्ययोगातिपन्नमिति वैदिकमेव तज्ज्ञानं यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामाति
लप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगतं न्येन तं शोनन विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्त्योः सावकाशत्वं। तद्यथा संगोत्पत्त्यं पुरुष
इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निश्चितिनिष्ठचंप्रवृत्त्या रूपदेशो नात्रुगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणादिप्रतिवक्तव्यानि। तान्य
पि तर्कपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाया पञ्चवेतीति चेत्। उपपन्नं तु तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येन एव न बतिताना वेदविमनुते तं हतं तं चो
पनिषदंष्ट्रामीत्येवमादिश्रुतिस्तः॥ न विलक्षणत्वात्स्य तथा च वंशशब्दः॥ ब्रह्मास्य उगतः कारणं प्रकृतिश्चैव स्य पक्ष
स्यात्तैपः स्रुतिनिमित्तं। तर्कनिमित्तं इदानीमाक्षेपः परिक्रियते। अतः पुरुषोत्तमस्मिन्नवधारितभागमार्थे तर्कनिमि
तस्याक्षेपस्यावकाशो ननु धर्म इव प्रलप्य न पेक्षयागमो भविष्यमिति। अवेदयुमवष्टोयदिप्रमाणीतानवगाह्यथा
गममात्रप्रमेयायमर्थः स्यादनुष्टेय रूप इव धर्मः परिनिष्ठानरूपं तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्ठानेव वस्तु निप्रमाणा तत्रा
णामस्य वकाशो यथा एथिव्यादिषु। यथानश्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा। नीयते एवं प्रमाणा तरविरोधेपि
तद्वशेनैव श्रुतिर्नयेत। दृष्टसाध्येन दृष्टमर्थसिम्पयतीति किरनुभवस्य सन्निकष्यते श्रुतिरैतिस्यमात्रेण स्वा
र्थप्रधाना तज्जुतवावसा न ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं दृष्टफलतयेत्येतैः श्रुतिरपि प्रो
तव्यामंतव्यो श्रुतिप्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधतीति तर्कमप्यत्रादत्तं व्यदर्शयत्यतस्त्वर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः॥

६ पुरुष

चर विप्रकृष्यते तु ३

स्मर्त्तुं मलोकये दप्रसिद्धत्वात् महदादीनां षष्ठ्येवेति यार्थस्थानस्मृतिरनकल्पते। यदपि केचित्त्वरमिव त्रवणमासते तदस्थित्य
 रं व्याख्यातमात्रमात्रिकमप्येकेषामित्यत्र कार्यस्मृतेरप्राप्त्यात्कारणस्मृतेरप्राप्त्याप्येककमित्यत्रात्रास्तस्मादपि न स्म
 न्ननु काराप्रसंगो दोषस्तर्कावच्छेदो न वैलक्षणत्वादित्यारभ्यो नमप्येष्यति ॥ एतेन योगः प्रकृतः ॥ एतेन सांख्ये स्मृतित्या
 ख्याने योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता इष्टव्येति निदिशति। तत्रापि स्मृतिविरोधेन स्वतंत्रं प्रधानं कारणं महदादीव कार्याणि लोक
 वेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वैर्लौकैकतं। किमर्थं पुनरतिदिश्यते। अस्य त्राभ्यधिकाशं कासंम्यग्
 शोनाभ्युपायादि योगो वेदे विहितः श्रोतव्यो मन्व्यो निदिध्यासितव्य इति त्रिरुन्नतं स्थाप्य समंशरीरमित्यादिनां सनां कल्पनापुन
 सखं बहु प्रपंचयोगविधानं चेतान्धरतरोपनिषद्विद्यते। लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सुरुस्वराउपलभ्यन्ते तां योगा
 मिति मन्यन्ते स्मिन्मिदियप्रारणामिति। विद्यामेतां योगविधिं बुद्ध्वा स्मृतिर्वैवमादिनि। योगशास्त्रे यथतत्त्वदर्शिनो पायो योग
 इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगो क्रियते स्मृतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशस्य दृष्टकादि स्मृतिवशेन योगस्मृतिरप्यनपवादनीया भ
 विष्यतीति इयमप्यधिकाशं कातिदेशेन निवर्त्यते। अर्थैकदेशे संप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात्। सती
 प्यध्यात्मविषया सुबद्धा पुस्मृतिपुसांख्ययोगस्मृत्योरेव दर्शनाकरणेयत्वं। अतः सांख्ययोगो हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन
 लोके प्रख्यातौ शिष्टेष्वपरिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रोतेनोपदेष्टव्यौ तत्कारणं सांख्ययोगातिपन्नं शास्त्रादेव मुच्यते। इति सर्वपा
 र्थे रिति। निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदोक्तं निरपेक्षेण योगमार्गेण वा निश्चयसमधिगम्यत इति। अतिरिक्ते

नि ४
 दि ६

३१

त्वादित्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रवक्तुर्वास्तु देवताम्नः स्मरणादन्याथ दर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्तद्वति
वांन्यामनोमीहात्म्यं प्रख्यापयंतीति श्रुतिः। यदै किंच मनुरवदत्तरेषजमिति मनुना तस्य सर्वभूतेषु चामानं सर्वभूतानि नात्मनि। स
मंपश्यन्नामयाजीस्वाराज्यमधिगच्छतीति सर्वात्मदर्शनं प्रशंसता कपिलं मते निंद्य इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्म च दर्शनम
भुमन्यते। आत्मने साध्यं पगमात्। मदाभास्तेपि बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुता हो एव न चित्तिविचार्येव बहवः पुरुषाराजसोऽस्य योग
विचारिणां मिति परपक्षमुपन्यस्यतश्च सासेन ब्रह्मणो पुरुषाणां ह्येका यो निरुच्यते। तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि
णाधिकं मित्यपक्रम्य ममांतरा मातव वेदान्ये देहसंक्षिताः। सर्वेषां साक्षिभूतो सौ न ग्राह्यः केन चित् कंचित्। विश्वभूतं वि
श्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः। एकश्चरति भूतेषु सैव नारी यथा सुखमिति सर्वात्मतैव निर्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मना यां भव
ति। यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूदित्यनंतः। तत्र को मोहः कः शोक ए कत्वं मनुष्यतइत्येवं विधा। अतश्चात्मत्वे दकल्पनया
पिकपिलस्य तत्र वेदविरुद्धं वेदानुसारि सुखं च न विरुद्धं। न केवलं स्वतंत्र प्रकृतिपिकल्पनयैवेति। वेदस्य हि निरूपेक्षं स्वाथे
ग्रामाण्यं पवेति वरूपविषये। पुरुषवयसां तु मूलांतरापेक्षं वक्तुः स्मृतियवतिरुतं वेति विप्रकर्षः। तस्माद्देदविरुद्धं विषये स्मृ
त्यनवकारा प्रसंगेन दोषः। अतश्च स्मृत्यनवकारो प्रसंगेन दोषः॥ इतरेषां वानुपलब्धेः॥॥ प्रधानादितराणि यानि प्रधान
परिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि सहादीनि न तानि लोके वेदे वा पल्लभ्यन्ते। अतैः प्रियाणि तावत्लोकवेदप्रसिद्धत्वात् कथं

रूपे ब्रह्मनिःक्रिये संप्रतीयत इत्याह। अतश्च संक्षेपमिदं ऋणु धनं नारायणः सर्वमिदं पुराणं। ससर्गकाले चकरो तिसर्गे
संहारकाले च तद्विनाश इति न पुराणे। न गच्छतां सुखादसर्वं स्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति। परमात्मानमेव न प्र
कृत्या पश्यन्ते पठन्ति तस्मात्कायाः प्रभवो निसर्गसमलं शाश्वतिकः स नित्यश्चैव मनोवशात् स्मृतिश्च। पित्र्यं चरणत्वेनो
पादानं च न वप्रकाशयते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवांतरं वक्ष्यामीत्येतो यमन्य स्मृत्यनवकाशोपन्यसोद
शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादे प्रतीता त्वयि। विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकत्वेन्यतरपरिग्रहे न्यतरपि सा मेव श्रुत्य
नुसारिण्य स्मृतयः प्रमाणमनपेक्षा इतराः तदुक्तं प्रमाणलक्षणे विरोधेन नपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति। न नार्वादिषा
नर्षाश्च स्मृतिमंतरेण कश्चिदुपलभ्यते इति शक्यं संप्राप्यते। निमित्तानावात्। शक्यं कपिलादीनां सिद्धानां सप्रतिहतज्ञानत्वा
दिति चेन्न सिद्धे रपि सापेक्षत्वाच्च मीनुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः। स बध्मश्चोदनालक्षणः तत्र च पूर्व सिद्धायाश्चोदनायाः
अथोपनिषद्विमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशयं किं तु शक्यते। सिद्धयपश्चयकल्पनायामपि बह्वे सिद्धानां प्रदर्शितेन
यकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न स्मृतिव्यपाश्रयादन्यदनेर्णयकारणमस्ति। परंतु प्रज्ञा स्यापि नाकस्मात् स्मृति
विशेषविषयः पक्षपातो युक्तः। कस्य चिद्विषयक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूपेण तत्वाव्यवस्थानप्रसंगान् स्मात्त
स्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्यपन्यासेन न न्यनुसाराननुसारविवेचनेन यस्य मार्गप्रज्ञा संगृहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य
ज्ञानाविशयदर्शयतीति प्रदर्शितान्न तया श्रुतिविरुद्धमपि कपिलमतं यद्वा त्वं शक्यं। कपिलमिति श्रुति सामान्यमात्र

२॥

रश्च वेदाध्ययमिसं समावर्तनमिच्छं सह धर्मवारिणी संयोग इति । तथा पुरुषार्थोच्चवर्णाग्रमधर्मीत्रानावि
 धानां विदधति नैवं कापिलादिस्मृतिनामनुष्ठेये विषये अवकाशोस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सस्य गृहर्शनम
 धिरुत्पत्ताः प्रणीताः । यद्विदत्राथ नवकाशास्तुः । आनर्थक्यमेवासांप्रसज्येत । तस्मान्न विरोधेन वेदांता व्याख्यातव्याः ।
 कथं पुनरीहत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं गतः कारणमित्यवधारितः । अतः स्मृत्यनवकाशादोषप्रसंगेन
 पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षेपः । स्वतंत्रप्रज्ञात्परतंत्रप्रज्ञास्तु प्रायेण कृताः । स्वानंत्येण अर्थसवधारयितुं
 मशक्नुवंतः । प्रख्यातप्रणेतृकास्तु स्मृतिष्वलंबेरनूतद्वलेन न अत्यर्थं प्रतिपिसेरन् । अस्मत्कृतैव व्याख्यानेन वि
 श्वस्यः । बहुमानास्तु स्मृतीनां प्रणेतृकपिलप्रणेतृकां वाच्यं स्नानमप्रवृत्तिरुतं स्मर्यते । अतिशयवत्पि प्रसूतं क
 पिलं यस्तमप्रेक्षानैर्विचिन्तितं जायमानं न पश्येदिति । तस्मां नैषां मतमयथा र्थे शक्यं संतावयितुं । तर्कावष्टेन न च ते
 थं प्रतिष्ठापयेति तस्मादपि स्मृतिबलेन न वेदांता व्याख्याया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिनी न्यस्मृत्यनवका
 शादोषप्रसंगादिति । यदि स्मृत्यनवकाशादोषप्रसंगेनैव कारणवादोऽक्षिप्येतैव मथ्यन्या ईश्वरकारणवादि
 न्यः स्मृतयो नवकाशाः प्रसज्येरन्ता उदाहरिष्यामः । यत्र स्मृत्स्ममविशेषमिति परं ब्रह्म प्रकृत्यसंनरात्मा न
 तानां होत्रज्ञेति कथ्यत इति बोद्धे । तस्मादव्यक्तं मुत्तन्त्रं विगुणं द्विजसत्तमेत्याह । तेथान्यत्रापि । अव्यक्तं पु

ते ८